

חגי רם. **לקרוא איראן בישראל**. מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד.
2006. 221 עמודים

ניצה ינאי*

חגי רם כתב ספר ביקורתי ואמיץ על איראן בתקופה שהפחד ממנה הולך וגואה ומיקומה מחוץ לגבולות הדיון הרציונלי (כמדינה מטורפת) הפך זה מכבר לנקודת מוצא בסיסית של המערב. בניגוד לציפיות, הספר אינו עוסק באיום הגרעיני של איראן שכל כך אוהבים לעסוק בו, במיוחד אחרי אירועי ה-11 בספטמבר, אלא הוא מציג ניתוח סוציולוגי תרבותי ופוליטי המחבר בין החברה הישראלית ובין החברה האיראנית בשתי תקופות קריטיות בהיסטוריה של איראן; תקופתו של השאה מוחמד רזא פהלווי, והתקופה שלאחר המהפכה של 1979 וכינונה של הרפובליקה האיסלמית בראשותו של האיתאללה ח'ומייני. הספר בנוי משני חלקים שונים לכאורה, אך רצוי לראותם כיחידה אחת. אחדות זו נוצרת באמצעות המטרה המטא-טקסטואלית של הספר – להציג (ועל ידי כך לבקר) את שיטת הפעולה הרטורית של הלאומיות הציונית הנוקטת כל פעם מחדש ל"אחרים" שנואים ומאיימים כדי להבנות את זהותה המערבית במזרח התיכון.

החלק הראשון מזמין אותנו לקריאה ביקורתית ורפלקסיבית על החברה הישראלית דרך השיח הישראלי (שהוא במידה רבה גזעני) על איראן שלאחר המהפכה. בסדרה של שלושה פרקים, חלק זה מנחה אותנו דרך הסמיטיקה הדמונית שהלכה והתפתחה כלפי איראן לאחר המהפכה; רם מציג ציטוטים, כתבות, מחקרים וניתוחים של פרשנים, מדינאים, אנשי אקדמיה ואנשי תקשורת אשר יצרו איקוניזציה של איראן וסיפקו לציבור בישראל את השפה והידע הדומיננטיים שבאמצעותם יוכלו לדמיין לעצמם את איראן. אלה חלחלו לשיח החברתי והפוליטי וקבעו את איראן כחברה פונדמנטליסטית, אנטי-מערבית ולא רציונלית, וכמדינה איסלמית אכזרית. דרך הדמיון של "אחרים" עוינים בסביבתה הגיאוגרפית, ישראל מייצרת ביסוס (פנטזמטי במידה רבה) להווייתה התרבותית המערבית כחברה רציונלית, אנושית, מוסרית ודמוקרטית, ולהרחקתה מכל שייכות למזרח הגיאוגרפי והתרבותי. כינונה של איראן כ"אחר" רדיקלי חושף, לטענתו של רם, את הלוגיקה וההיגיון התרבותיים הקולוניאליים של הציונות.

כמו עבודות סוציולוגיות אחרות, גם ספר זה מצביע על הדרכים (במקרה זה הרטוריות) שדרכן בונה ישראל את עצמה כל פעם מחדש כחברה "זרה" לסביבתה, ומחדשת את הנרטיב המיליטריסטי של מצבי חירום תקופתיים כדי להצדיק את זהותה כמדינה מערבית הנאבקת על קיומה וזהותה במרחב השוני האיסלמי. כך, במהלך מקורי, קורא רם את החברה הישראלית דרך הדמיון של החברה האיראנית והשתקפותה בעיניים של פרשנים ישראלים. למרות הקושי להשיג מקורות איראניים ראשוניים, החלק השני של הספר, הבנוי גם כן שלושה פרקים, מזמין אותנו להתגבר על הסטריאוטיפים הטבועים בדמיונו וברגשותינו (אלה שהוצגו בחלק הראשון) כדי להבין את איראן הבת-רמהפכנית דרך ההיסטוריה שלה.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

חלק זה עוסק בהצגת יסודותיה התיאולוגיים, הכלכליים והחברתיים של המהפכה דרך ניתוח כרזות, חומרי לימוד ודרשות. הדיון מתמקד בהצגת הניסיון האיראני לבנות "גרטיב היסטורי חדש" ובמאמץ להבנות זהות לאומית מהפכנית השואבת בזימנית את מקורותיה גם ממסורות איסלמיות וגם מרעיונות לאומיים אירופוצנטריים, גם מסמלים מקומיים של תרבות האיסלם וגם מסמלים חילוניים מערביים. מתוך כך נוצרת תמונת עולם מורכבת ולא פלקאטית של איראן מלאת ניגודים, מתחים, ופרדוקסים, איראן הנאבקה הן על שמירת הנכסים הרוחניים, המוסריים והתרבותיים של האיסלם והן על ניכוס לאומיות מודרנית.

נושא הזהות הלאומית או העצמי הלאומי הוא אחד הצירים המרכזיים בספר, ולשם הדיון בו אעלה שתי נקודות שונות – האחת תוכנית והשנייה מתודולוגית (במובן האפיסטמולוגי) – שאינן בהכרח קשורות זו בזו. נקודה ראשונה עוסקת בניתוח של האקלים הרגשי העוין כלפי איראן ובשנאה המובנית כלפיה בספרה הציבורית – בשיח הפוליטי, התקשורתי, והאקדמי בישראל. רם מציע לנו הסתכלות חדשה וכפולת פנים להבנה של זהות קולקטיבית לאומית באיראן הבתרמהפכנית. בעידן הקוירי של העצמי, בעידן של נפילת חומות והקמת גדרות, מעבר חופשי של סחורות וכליאת בני אדם במחנות, בעידן של זכויות אדם ומצבי חירום, רצון לייחודיות והגדרת חריגים כסכנה לאומית, רם אינו מסתפק בשימוש במושגים מודרניסטיים לזהות – "אנחנו" ו"הם", "קבוצת פנים" ו"קבוצת חוץ", "שייכים" ו"אחרים" – כדי להסביר דינמיקות של שייכות לקולקטיב וכינון עצמי לאומי, אלא הוא קורא את המציאות האיראנית והישראלית דרך תודעה פוסט-קולוניאלית שהיא כבר מהלך פרשני של תנועה בין מבני כוח, שפה ודיבור לבין פעולות של סובייקטים. אנו למדים שזהות לאומית מובנת לעתים לא רק דרך קיומה של תפיסת איום שמייצרת הבדל, אלא גם ואולי דווקא דרך ההרגשה של איום שיוצר הדמיון. הגישה שמציע רם חשובה להבנת התמה של שנאה וגזענות בכלל ולבחינת היחס הישראלי לאיראן בפרט.

באופן פרדוקסלי, איראן מקבילה לישראל בנקודות מפתח כמו חוסר ההפרדה בין דת למדינה, חשיבות המסורת, והקשר בין לאומיות ודת. כפי שעבור הציונות הישראלית ויהדות אינן ניתנות להפרדה, כך גם באיראן שלפני המהפכה הקשר בין איראניות ואיסלם היה מוחלט. רם מניח תשתית מושגית לטענה שדווקא הדמיון בין ישראל ובין איראן הוא המייצר את השנאה בקרבנו ואת תחושת האיום על הזהות הישראלית, ומכאן גם הצורך לייצר שיח אלים שמסווה את הדמיון, מסתיר אותו ומעצים את השוני. ההדרה, הוא כותב "נבעה בראש ובראשונה מחשש גדול מפני הדמיון והקרבה בין איראן לישראל, שאימו להפר את הדיכטומיה מזרח/מערב שעליה התבססה ההכרה הציונית ועליה נבנתה המטא-גיאוגרפיה שלה" (עמ' 20). הישראליות כוננה כהיפוך דיכטומי של איראן על הציר האירופי/אוריינטלי דווקא משום הדמיון בינה לבין איראן על הצירים דתיות/חילוניות, דת/לאום, מסורת/מודרניות, ליברליות/פונדמנטליזם. איראן המהפכנית והפוסט-מהפכנית הזכירה לישראלים את עצמם, ובכך סיכנה את האשליה של ישראלים לגבי שייכותם הטבעית והמובנת מאליה למערב הליברלי, החילוני, והדמוקרטי, או כפי שכותב רם, "נחשפה הבעייתיות הטמונה בהצגת התרבות בישראל כישות קוהרנטית וחסרת סתירות [...] איראן ערערה את הדימויים הבינאריים המסודרים שבאמצעותם מיקמו עצמם חסידי הציונות" (עמ' 90). הדמיון והקרבה מאלצים את חזרתו של המודחק והמוסווה ומייצרים "פאניקה חברתית" בלב השיח הישראלי (המתבטא למשל בביטויים כמו של יוסי שריד על מתנחלי חברון "קנאים של האיתאללה

ח'ומייני מקריית ארבע", או ציטוט כותרתו של מאמר של הרסגור בעיתון הארץ "איתאללה עליך, ישראל", המתייחס למאבקים הדתיים של אגודת ישראל והמפד"ל נגד ניתוחי מתים והצגות תיאטרון (אצל רם עמ' 91). כפי שרם מצביע לאורך כל הספר, הפאניקה החברתית על מקומה של ישראל ודמותה המערבית והחילונית מתיישבת אל תוך מרחב גיאופוליטי שבו השונה הוא גם הדומה, הדחוי הוא גם המוכל, והקורבן היהודי הוא גם המקרבן. מכאן ששיח הדרה או רטוריקה של ניגוד טוטלי, כמו גם פוליטיקה של בידוד, אינם מספיקים כדי לפעול לתיקון השיבוש שאיראן, בדמות ה"אחר", מייצרת בתפיסה העצמית הלאומית של ישראלים. השנאה עצמה, כרגש המיוצר במרחב הציבורי, מאפשרת לישראלים לא לראות ולא לדעת את הדמיון. יוצא מכך שבניגוד לתפיסה המציגה את הדומה והקורבן כשותף פוטנציאלי, ובניגוד לתזות פסיכולוגיות חברתיות הרואות בדמיון בסיס למגע, ליחסי חיבה, להזדהות ולאמפתיה, רם מציג מציאות פרדוקסלית שבה דווקא הדומה והקורבן הם שמערערים את הזהות העצמית ומעוררים שנאה, משום שהדמיון אל האחר מאלץ לראות את זה שמסרבים לדעת. רם מציג כאן תפיסה תיאורטית של זהות לאומית שמובנית לא רק באופן פשוט על דרך הניגוד וההבדל, או ההנגדה וההיבדלות, אלא בז'ומנית גם מתוך דחיית האינטימיות והדמיון ודחיית האמביוולנטיות אל זה שהוא כבר תמיד מוכל בעצמי.

נקודה שנייה קשורה גם היא בדיון בזהות לאומית, אך מזווית שונה. בניגוד למודל המודרניסטי של לאומיות, או למודל הדיאלקטי המרקסיסטי, הספר מקדם גישה פוסט-קולוניאלית היברידיית להבנת המהפכה האיראנית. גישה זו מאפשרת לקרוא את המציאות הברז'מהפכנית באיראן מפרספקטיבה כפולה הדוחה את תפיסת המהפכה כרדוקציה אוריינטליסטית של "שיבה לאיסלם", ושמה לב, או מקשיבה, למתחים בין עבר להווה, בין חשיבה לאומית חילונית ובין חשיבה דתית, בין ישן ובין חדש, בין גורמים מקומיים ובין גורמים גלובליים, בין יסודות איסלמיים ויסודות חוץ איסלמיים. הפוליטיקה ההיברידיית הזו מאפשרת לרם לעמוד על שינויים משמעותיים שחלים בנרטיב הלאומיות האיראנית, חידושים פרשניים של השיעה ועדכונים מעניינים וחשובים של האינטליגנציה האיראנית למסורת ולתרבות השיעית בגיבושה כתרבות התנגדות לאימפריאליזם המערבי. בתנועה הלוחך ושוב על ציר הזמן הוא כותב: "מסתמנת כברור מגמת התפתחות, ולא חזרה מדויקת על אותו דפוס" (עמ' 103). המהפכה אינה משעתקת את מושגי העבר כפשוטם אלא מייצרת חידושים "שאינן להם תקדים בתולדות איראן והשיעה" אף שהם מוצגים ומוצדקים כחזרה למסורת. כמו תנועות רבות לשחרור לאומי, גם התנועה האיראנית ניכסה יסודות מהתרבות העממית, החדירה להם תכנים פוליטיים והפיצה אותם מחדש בציבור. מאמרו הנפלא של הומי באבא (Bhabha, 1994), הן בתנועות המסתוריות של לחם הציפאטה המסורתית המועבר בין הכפרים בהודו ומייצר פאניקה בקרב האנגלים, הוא דוגמה מצוינת לסוג זה של חיבור היברידי בין מסורת לפוליטיקה המעבירים מסר מהפכני כדי לנהל מאבק של איתנות. הוא גם דוגמה טובה לאופן שבו ניכוס המסורת מייצר משמעויות חדשות ורבות-פנים. כך גם באיראן, המהפכה "אף שפנתה לכאורה לאחור, תכליתה הייתה להשיג משהו חדש באמת, משהו שלא היה קיים קודם לכן" בבחינת יין ישן בקנקן חדש" (עמ' 103).

ניסיונות שימור, כמו שימור בתים, לעולם אינם משחזרים במדויק את המקור כפי שהיה, משום ששימור הנו כבר תמיד גם שינוי. גישה היברידיית זו מאפשרת לרם לראות את השיקום האידיאולוגי של המסורת השיעית באיראן לא כחזרה פשוטה אל הדת או כמהפכה

דתית פונדמנטליסטית בלבד, כפי שהמערב תופס אותו, אלא בעיקר כמהפכה חברתית על יסודות תרבותיים שיעים ויסודות רעיוניים חוץ־איסלמיים, מהפכה שיצרה זהות קולקטיבית איראנית חדשה בעידן הפוליטיקה של הזהויות. כך גם ניתן להבין את טענתו לכך שהמהפכה האיראנית הייתה בראש ובראשונה תוצר ההתנגדות למשטרו המושחת של השאה, שניסה בכפייה ובעריצות להשליט מודרניות מערבית וחילונית, אך באותה עת הייתה גם מהפכה אנגרית וחוקתית. תפיסה זו של המהפכה בתוך ההקשר המקומי אינה מחייבת הסכמה; ניתן להבין את מניעי המהפכה ואת הניסיונות לשיקום אידיאולוגי באיראן, ועם זאת להתנגד לדיכוי חופש הדיבור בה או לדיכוי הנשים בה, להתנגד לאלימות, או כפי שכותבת בטלר (Butler, 2004) לשאול כיצד היא נוצרה, להבין את התנאים הפוליטיים, החברתיים, והכלכליים שלה, את תנאי הכוח שאפשרו אותה ויצרו את התגלמותה.

שתי השאלות הללו שונות זו מזו, אך יש לשאול אותן יחד. ואולם חלק גדול של הציבור – אנשי תקשורת, פוליטיקאים, מדינאים, ואנשי אקדמיה, כפי שרם מראה בחלק הראשון של ספרו – נוטים לבחון את איראן מתוך עמדה פרשנית מונוליתית, חד־צדדית ומקובעת, בסברם (באופן מוטעה) שהבנת התנאים של המהפכה החברתית והאידיאולוגית באיראן תייצג בהכרח סימפטיה למהפכה; משל הבנת עמדתו של האחר מחייבת הזדהות ומשחררת את איראן מאשמה.

בהקשר זה חשוב להציג את ההבחנה שמייצרת בטלר (אחרי הפלת מגדלי התאומים ב־11 בספטמבר) בין understanding, הבנה של מניעים, מוטיבציות, ותשוקות שאינן משחררות מאשמה, לבין exoneration, הבנה מתוך הסכמה והזדהות. זוהי הבחנה שמעטים מסוגלים לה או ערים לה באקלים החשיבה הליברלית של מלחמת תרבויות ו"מלחמות צודקות". האם קוראי הספר יצליחו לעמוד על ההבדל? האם יצליחו לאמץ את הגישה האפיסטמולוגית ההיברידית של הספר? אני מקווה שלא רק קוראים בעלי תובנה אנטי־אורינטליסטית, היודעים לנוע בין עולמות שיח שונים, יראו את חשיבותו של ספר מרתק זה לחברה בישראל.